

REVISIÓ CRÍTICA DE LES BASES CRONOLÒGIQUES DE LA TERRA SIGILLATA HISPANICA

J. BUXEDA I GARRIGÓS¹

F. TUSET I BERTRAN

ERAUB, Dept. de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Universitat de Barcelona

RESUM

Un dels principals problemes que existeixen avui en dia en l'estudi de la Terra Sigillata Hispanica és la manca d'una base correcta per a suportar les datacions proposades. Malgrat les discussions que entorn de la cronologia es plantegen actualment, el verdader problema es troba en la seva base, donat que aquesta s'ha fonamentat sobre excavacions realitzades sense les condicions metodològiques necessàries.

PARAULES CLAU

Terra Sigillata Hispanica, cronologia, metodologia, estratigrafia, seriació.

ABSTRACT

In relation to the study of the Hispanic Terra Sigillata, one of the main existing problems nowadays is the default of a correct background which would be able to support the proposed datations. In spite of the chronological subjects which are under discussion by the scholars, the real problem is located at the origin, because the chronology discussed is based on excavations which were realized without the necessary methodological accuracy.

KEY WORDS

Hispanic Terra Sigillata, chronology, methodology, stratigraphy, seriation.

INTRODUCCIÓ

El coneixement actual de la Terra Sigillata Hispanica a nivell cronològic presenta unes greus limitacions, arrossegades ja des dels primers intents de sistematització. Mentre que en alguns moments, s'han discutit aspectes concrets de les cronologies atribuïdes a aquestes ceràmiques, el que mai no s'ha discutit són les limitacions suares esmentades: no la cronologia atribuïda com a tal, sinó els criteris amb els quals se suporten aquestes atribucions cronològiques.

La tendència de l'arqueologia peninsular ha estat d'aportar dades que d'alguna manera suportin i se suportin del cos cronològic establert en les grans sistematitzacions de la Terra Sigillata

Hispanica. D'aquesta manera, la informació provinent de la seqüència estratigràfica de qualsevol jaciment s'ha intentat articular amb les cronologies proposades en les sistematitzacions, utilitzant la sigillata com a fòssil datador i passant així la nova informació a regruixar tot el cos de les sistematitzacions. Aquest procés, però, està mancat de cap qüestionament seriós previ sobre si les bases per a una tal utilització de la Terra Sigillata Hispanica en permetien realment aquest ús. Després de la identificació de la sigillata produïda a la península, fou, de manera quasi exclusiva, la primera sistematització

¹ Adreça actual: Laboratoire de Céramologie, UPR 7524, CNRS, 7, rue Raulin, Lió (França). Aquest autor ha pogut realitzar el present treball gràcies a una Beca Postdoctoral per a Joves Investigadors de la Direcció General de Recerca de la Generalitat de Catalunya.

ció d'aquesta classe ceràmica la qui va establir les cronologies bàsiques. Posteriorment, emprant-se ja la Terra Sigillata Hispanica com a fòssil datador, les ceràmiques aparegudes en les excavacions prenen les cronologies ja establertes. Però, la realitat constatable és que encara queda per realitzar una crítica a fons de les bases de les primeres cronologies proposades i de tot allò que s'ha generat a partir d'aquestes cronologies.

La nostra intenció, ara, és no tant l'entrar en les discussions cronològiques que es presenten dins de l'estudi de la Terra Sigillata Hispanica, sinó el demostrar que aquestes discussions fallen en la seva base, ja que estan plantejades a partir d'un gruix documental escàs, insuficient i, sovint, erroni, que ha viciat l'estudi de la sigillata i que, per avançar realment, ha d'ésser degudament analitzat i desproveït de validesa. Fins ara, l'avanç real s'ha centrat exclusivament en els aspectes tipològics i en el coneixement de més centres productors. Mentre, per imposició de les limitacions en les que s'ha iniciat el debat, la cronologia d'aquestes ceràmiques es manté desconeguda. Són freqüents balls injustificats de 50 o 100 anys. Són assumits buits d'un segle sencer, com el segle tercer. I, recentment (Paz 1991; Beltrán 1990), són insinuades cronologies que, per atemptar contra els principis elementals de la estratigrafia arqueològica (la identificació de les troballes originals, residuals i infiltrades), són injustificables. Com ja ha quedat insinuat en aquesta introducció, per a nosaltres, les bases cronològiques de la Terra Sigillata Hispanica, els fonaments metodològics sobre els quals s'han proposat les datacions i els jaciments a partir dels quals s'han proposat, són absolutament inadequats. El nostre interès rau en demostrar aquest estat de les coses i demanar als investigadors que s'obri un debat a fons sobre les cronologies de la Terra Sigillata Hispanica.

LA INDIVIDUALITZACIÓ D'UNA PRODUCCIÓ HISPÀNICA DE TERRA SIGILLATA

A finals del S. XIX es començava a definir, bàsicament per investigadors alemanys, francesos, anglesos i italians, el que es coneix com a Terra Sigillata (Roca 1982). Mentre, a la Península Ibèrica i coneixent-se ja un nombre important de tallers a Itàlia i a França, no seria fins a inicis del S. XX que es demostraria la inconveniència de donar a aquesta classe ceràmica el nom de *barros saguntinos* amb que eren conegudes (Cazurro 1911). Aquesta denominació es devia a la identificació que Valcárcel

(Valcárcel 1779) havia fet entre les ceràmiques romanes de vernís vermell i els *barros saguntinos* citats per alguns autors antics². Els anys següents serien els de la demostració de l'existència d'una producció de Terra Sigillata a la pròpia Península Ibèrica (Buxeda i Gurt 1994), especialment amb el descobriment del taller d'Abella (Navès, Solsonès) el 1911 (Serra 1925).

Els anys posteriors varen significar una etapa inicial en el desenvolupament de l'estudi de la Terra Sigillata Hispanica (TS Hispanica) que, malgrat les aportacions fetes per varis autors, significaren a la realitat una pobra aportació al seu coneixement. La fi d'aquesta etapa d'identificació de la TS Hispanica i de la recopilació de les primeres dades (Roca 1981) es pot situar en la primera sistematització feta sobre la TS Hispanica, publicada l'any 1961 per Mezquíriz (Mezquíriz 1961), treball que significà la base de l'actual coneixement d'aquesta classe ceràmica. En paraules d'aquesta autora, l'aportació dels treballs anteriors es podia resumir de la següent manera: «El estado actual del conocimiento de la Sigillata Hispánica podemos decir que está en la etapa inicial de su desarrollo; son pocas las publicaciones que se han hecho de este tipo de cerámica así como las excavaciones estratigráficas en que se la haya tenido en cuenta para establecer una cronología. La bibliografía de que disponemos es por ahora bastante reducida y casi toda reciente; se limita en la mayor parte de los casos a noticias descriptivas de piezas aisladas o de pequeños grupos, sin que dispongamos todavía de trabajos de conjunto como los que se utilizan para el estudio de la Terra Sigillata Gálica.» (Mezquíriz 1961: 4).

LES BASES DE LA PRIMERA SISTEMATITZACIÓ

Aquesta primera sistematització de la TS Hispanica (Mezquíriz 1961) es va orientar seguint un criteri tipològic i topogràfic, condicionat per l'estat de la investigació de finals dels anys 50, fet que li va conferir una estructura on els centres productors eren només una part dels diversos jaciments que s'usaven per a interpretar la TS Hispanica, concebuda com a una producció d'una classe ceràmica homogènia i per tant possiblement estructurable en una única línia de desenvolupament. Així, l'autora, conscient de la poca o nul·la fiabilitat estratigràfica

² Aquests autors clàssics són: Marcial, *Epig.*, VIII, 6, XIV, 108 i IV, 46; Juvenal, *Sat.*, V, v. 20; Plini, *Nat. Hist.*, XXXV, 40, 2-3.

dels contextes arqueològics, quan aquests es coneixien, va fer-la de manera global, cercant generalitats tipològiques i estilístiques, per bé que assenyalant en certs casos alguns particularismes. El resultat fou que va crear unes poques referències a les quals intentava adscriure el material en estudi: «...en las excavaciones rara vez ha sido tenida en cuenta para conocer su cronología, de tal modo que solamente las realizadas en Ampurias, Corella y Pamplona aportan datos de interés en este sentido. El resto de las publicaciones resulta de utilidad para el conocimiento de la difusión geográfica de formas y motivos.» (Mezquíriz 1961: 147).

Amb tot, però, el treball de Mezquíriz va suposar una fita en molts aspectes, d'entre els quals es poden destacar: «El establecimiento por primera vez, y en muchos casos definitivamente, de una tipología válida para la Terra Sigillata Hispánica, así como un catálogo muy completo de motivos decorativos con las connotaciones cronológicas que implican (tanto formas como motivos).» (Roca 1981: 387-388).

Aquestes implicacions cronològiques, és a dir i per extensió la cronologia de la TS Hispanica, estan fonamentades en els pocs jaciments que li serviren per estructurar les seves conclusions. Aquests jaciments són, com ja hem destacat citant a la pròpia autora, bàsicament els d'Empúries, Corella i Pamplona (Mezquíriz 1961: 147). Malgrat tot, una anàlisi de la totalitat dels jaciments i fons de museus que estudia permet comprovar que emprà diferents indicis cronològics de tot un altre seguit de jaciments com són: Abella i Solsona, Liédena i Bronchales. A més, esmenta com a jaciments amb algun tipus d'informació cronològica, si bé d'una qualitat molt inferior a la dels jaciments anteriors, els de: Soto del Ramalete, Funes, la necròpolis cristiana de Tarragona, Tetuan i Lixus. De manera resumida, la informació cronològica que segons Mezquíriz aporten els diversos jaciments es concreta en:

a. Empúries

És el primer jaciment vàlid que descriu. N'utilitza dues excavacions, la del *Decumanus A*, realitzada conjuntament per Almagro i Lamboglia (Lamboglia 1955; Almagro i Lamboglia 1959), i la de la Casa 2, excavada per Almagro.

En l'excavació del *Decumanus A* es diferenciaren cinc estrats. Succintament:

E.I: presenta TSC A, B i C. Es data entre el 200 i 300.

E.II: Baixa presència de TSC A i B. Presència de TSG i presència molt feble de la TSH. Es data entre el 130 i el 200.

E.III: Predomini de la TSG i presència de la TSH. Datat entre el 90 i el 130.

E.IV: Presència quasi exclusiva de la TSG, si bé hi ha TSH. Es data entre el 40 i el 90.

E.V: Presència de TSG i TSI. Datat entre el 30 a.C. i el 40 d.C..

En l'excavació de la Casa 2, es distingeixen diversos àmbits que a l'autora li proporcionen les següents indicacions:

Recinte pati: Les peces de TS Hispanica estan associades a la Drag. 37 gàl·lica i, en alguns casos, a formes 1 i 36 de TSC A. La datació que proposa és de finals de S. I a inicis del S. II. Part sud del peristil: Similar al recinte pati. Part exterior del pati: Un sol fragment de Drag. 29 de TS Hispanica apareix amb abundant TSG i un sol fragment de TSC A.

Cisterna SE: Similar al context anterior, si bé assenyalava presència de llànties del S. II.

Respecte a aquesta excavació, en concret, destaca l'autora que no s'hi troba material llis de TS Hispanica.

b. Corella

El jaciment de Corella va ésser excavat en 1954 i romaní inèdit en publicar el seu treball (Mezquíriz 1954). La ceràmica que aquí troba la situa en el S. III, per comparació amb la de Pamplona, en especial el seu estrat IV, i per la ceràmica: «...de tipo de Clunia que sabemos se fabrica hasta el siglo III.» (Mezquíriz 1961: 18).

c. Pamplona

Es tracta concretament de l'excavació de l'Arcedianato de la Catedral (Mezquíriz 1958). Els estrats d'època romana que ens interessin es resumeixen de la següent manera:

E.VII. Aquest estrat, segellat per un sòl, presenta parets fines i llànties de volutes, materials tots ells que situa en època de Tiberi-Claudi. Pel que fa a la TS, remarca l'absència total de la forma Drag. 37 en TSG, amb abundància de Drag. 29 en TSG i també amb presència feble de Drag. 29 en TSH. De tot això en dedueix una datació anterior a un moment situat entre el 60 i el 70, amb una fabricació, que titlla d'incipient, de la TSH. L'inici d'aquesta fabricació, creu, pot situar-se pels volts del 50.

E.VI-B i VI-C. Abundància de TSH amb decoració fina i feble presència de la TSG.

E.VI-A. Absència total de la TSG. Abundància de la Drag. 29 i la Drag. 37, com a formes decorades, i la Ritt. 8, la Drag. 29, la Hisp. 46 i la Drag. 27, com a formes llises. De totes elles en destaca la qualitat del vernís.

E.IV-A i IV-B. Capa d'incendi estesa per tot el jaciment amb abundant material. En destaca la major lleugeresa del vernís i les decoracions fetes amb motius circulars: «...todos ellos bastante toscos, siendo por lo general el barniz ligero que salta con facilidad.» (Mezquíriz 1961: 16-17).

Destaca també un fragment de motlle que, diu, acredita «...la existencia de una fábrica de Terra Sigillata Hispanica en Pompaelo a fines del siglo II o comienzos del III, por el hallazgo de un fragmento de molde en el estrato correspondiente a esta época.» (Mezquíriz 1961: 15)

E.III. Hi ha un canvi notable de materials, amb l'aparició de la Drag. 37 tardana, de vora alta i exvasada. Destaca els vernissos lleugers i «decadents». L'estrat aporta moltes monedes de Constanci II, Magnenci, Constantí, etc.

d. Abella i Solsona

El taller d'Abella (Serra 1925), sense estratigrafia coneguda, estudiat conjuntament amb el de Solsona (Serra 1924), era datat per Serra i Vilaró en el segle I. Per l'autora, aquesta datació és massa antiga. La Drag. 37, que creu tardana per l'important desenvolupament de la seva part llisa, el vernís lleuger, la decoració tosca: «...y [que] presenta un carácter muy singular aún dentro de España.» (Mezquíriz 1961: 15),

però que li recorden les ceràmiques de Corella, que data en el S. III, li fan abaixar aquesta datació. En concret sobre la forma Drag. 37, remarca que, a diferència de la Drag. 37 gàl·lica, sols és hemiesfèrica en la part decorada; és el seu coll alt i el vernís lleuger, característica aquesta que atribuirà a la TSHT, que li fan pensar en un tipus de Drag. 37 tardana. Les conclusions pel que fa al taller d'Abella la porten a datar-lo de finals del S.II, arribant al S. IV. La datació de Solsona serà similar, si bé l'inici de la seva activitat el dona ja en el S. I.

e. Liédena

El següent jaciment que li serveix per formar el seu esquema és la vil·la de Liédena (Taracena

1956; Mezquíriz 1956a; Mezquíriz 1956b; Mezquíriz 1956c), concretament un pou amb materials que omplen un arc cronològic que va de mitjans del S. I a mitjans del S. II i que queda amortitzat per una reconstrucció de la vil·la.

f. Bronchales

El darrer dels sis jaciments base que usa Mezquíriz és el de Bronchales (Atrián 1958), que constitueix junt amb Abella i Solsona l'altre centre de producció vàlid de que disposa. Sense dades estratigràfiques, la datació la situa en un moment dins del S. I, però posterior al 60, donada l'absència de la forma Drag. 29.

g. Altres jaciments

Hi ha, a més d'aquests sis jaciments que són la base del seu esquema cronològic, un seguit de contextos que li proporcionen alguna dada cronològica. D'aquests altres jaciments, n'ignorem el pes real que hauran tingut en la confecció del seu esquema cronològic, donada la mancança de dades que l'autora mateixa ens proporciona en aquest sentit.

El primer d'ells seria la vil·la del Soto del Ramalete (Taracena i Vázquez 1956) on troba ceràmiques que situa del S. I al IV, indicant que no aporten cap cronologia. Malgrat aquesta observació, els exemplars tardans els considera la ceràmica en ús en el moment de destrucció de la vil·la en el S. IV, moment que data pels mosaics que s'hi trobaren. El jaciment de Funes (Navarra), inèdit en el moment de fer el treball, si bé es va publicar una notícia del mateix durant el temps que restà el treball de Mezquíriz en impremta (Navascués 1959), és una explotació agrícola amb diversos contextos, un d'ells amb dos auris, un d'Adrià i un de Domicià, associats a TS Hispanica. La necròpolis cristiana de Tarragona (Serra 1928; Serra 1935) li proporciona dos conjunts diferenciats. El primer d'ells lligat a unes petites cases de camp excavades a prop de la necròpolis cristiana, que l'autora data en el seu inici a mitjans del S. I, per l'associació amb llànties de volutes i la Drag. 29 en TSG, fins el 260, en que Serra i Vilaró situa la seva destrucció, amb la primera invasió dels bàrbars. El segon, lligat a la l'època de funcionament de la necròpolis com a tal, que tindrà un moment final, per Serra i Vilaró, en una nova invasió el 476. Finalment, cita els jaciments de Tetuan i Lixus (Tarradell 1951), al nord d'Àfrica, on diu que hi ha abundant ceràmica de TS Hispanica i que: «Estos yacimientos, a alguna de cuyas excavaciones hemos asistido, nos han pro-

porcionado datos cronológicos, por hallarse en estratos claros y bien datados.» (Mezquíriz 1961: 26).

Malgrat tot, no diu quines són aquestes dades ni quines són les bases estratigràfiques sobre les que es fonamenten.

Encara que la qualitat de la informació que se n'extreu de cada jaciment és clarament diferent, totes aquestes excavacions es veuen afectades per dos tipus diferents de problemes que les invaliden totalment per a ésser preses en consideració actualment. Aquests dos tipus de problemes són estratigràfics i de datació.

El procés arbitrari i l'estratigrafia geològica.

La major part dels jaciments emprats per Mezquíriz foren excavats emprant el que s'ha denominat el procés arbitrari, que es defineix com: «La excavación arbitraria constituye la simple remoción de tierra por cualquier medio, o bien se trata de una excavación controlada a través de niveles de un grosor determinado y previamente establecido.» (Harris 1991: 34).

Com es desprèn de la definició, aquest terme cobreix dues accepcions, de les quals la primera, que és la més inadequada per a una excavació arqueològica, és la que s'ajusta al procés seguit en tots els jaciments, excepte en Empúries i Pamplona, així com possiblement Lixus. En el cas de Corella tota la referència que en tenim és una visió ràpida de la procedència dels materials: «Son de interés también dos vitrinas en las que aparecen objetos arqueológicos encontrados en Corella, procedentes en su mayor parte de prospecciones llevadas a cabo por el mismo José Luís de Arrese, Comisario Local de Excavaciones, y de la excavación efectuada recientemente (noviembre de 1954) en una necrópolis tardorromana.» (Mezquíriz 1954: 343), així com les dades cronològiques que utilitza Mezquíriz. Cap de les dues ens dona llum sobre l'excavació. Finalment, en el cas de Tetuán no tenim cap indicatiu sobre l'excavació.

No ens sembla necessari estendre'ns massa sobre la qüestió del procés arbitrari, però sí que voldríem senyalar que aquest mètode invalida totalment l'excavació en no permetre documentar la seqüència estratigràfica sobre la qual s'articula tot el jaciment. Si bé aquesta metodologia ha tingut un lloc en la història de la teoria i la pràctica arqueològica, avui en dia no només no es pot permetre en

noves excavacions, sinó que a més s'ha de contemplar la seva aportació a la teoria i a la pràctica arqueològica actual des d'una perspectiva històrica, independentment del zel i del rigor científic de l'arqueòleg que realitzés l'excavació. No és científicament acceptable que les dades obtingudes avui en dia, emprant mètodes més potents, que permeten millors inferències i redueixen el nivell d'error, s'hagin d'adequar a uns coneixements arqueològics estructurats fixats a partir de metodologies que s'han mostrat no només d'una menor potència, sinó plenament errònies. A més, el reestudi de les restes materials d'aquestes excavacions, que comptarà ja amb severes limitacions, s'haurà de fer en referència als coneixements estructurats fixats a partir d'excavacions metodològicament vàlides.

En el cas d'Empúries i de Pamplona la situació és completament diferent a la que presenten els altres jaciments. Aquí, sota la influència de Lamboglia, s'aplicarà un mètode estratigràfic rigorós amb el qual, i possiblement per primer cop en la Península Ibèrica, es donarà a les restes materials i als estrats un paper preponderant, usant els estrats per a construir la cronologia relativa del jaciment i usant les restes materials en ells contingudes com a elements cronològics un cop els estrats han estat posats en relació amb una datació absoluta.

En els anys 40, després de finalitzar les primeres campanyes d'excavació a Albintimilium on posà en marxa el seu mètode estratigràfic (Lamboglia 1979), Lamboglia col·laborà, en el marc d'un acord institucional, amb Almagro en les excavacions d'Empúries. Aquesta col·laboració s'inicià l'any 1947 quan, dins del I Curs Internacional de Prehistòria i Arqueologia d'Empúries (Universitat de Barcelona-Museu d'Empúries) i amb el desig de: «...poder establecer en Ampurias una serie de niveles cronológicos análogos y paralelos a los que ha dado precisamente uno de los decumanos de Albintimilium, donde se ha practicado un nuevo método de rigurosa sistematización y clasificación del material cerámico de época romana, y donde se ha podido aprovechar este método para la datación de los muros y los monumentos de la ciudad,...» (Almagro i Lamboglia 1959: 3), es realitzà l'excavació del Decumanus A, en la qual s'establí l'estratigrafia de la ciutat romana que després contrastarien en altres campanyes d'excavacions (Almagro i Lamboglia 1959; Lamboglia 1955). La metodologia a seguir era la mateixa que a Albintimilium, presentada en l'esmentat curs durant la lectura d'una conferència que seria publicada en la revista *Empúries* (Lamboglia 1949). L'excavació d'Albintimilium va proporcionar a Lamboglia: «...una sucesión intacta de estratos terrosos separa-

dos netamente por niveles de tierra batida que recordaba en muchos aspectos la estratigrafía de un yacimiento prehistórico, y con método prehistórico, por consiguiente, hemos querido excavarlo teniendo en cuenta todos los pequeños detalles y buscando el fijar la cronología relativa y absoluta de la abundantísima, aunque fragmentada, cerámica de todos los siglos romanos que los varios estratos nos han proporcionado. De ello ha resultado una verdadera tentativa de perfeccionamiento del método arqueológico...» (Lamboglia 1949: 47-48).

Més endavant l'autor continuaria: «La afortunada superposició de estratos que está expuesta en el corte de la excavación y que se ha podido leer verdaderamente como un libro abierto, ha sido fijada excavando el depósito en tres cortes sucesivos y controlando por ello tres veces la exactitud de los resultados alcanzados. De la observación del terreno y de la comparación de los materiales, se ha podido deducir que, salvo para una pequeña porción removida que corresponde al estrato III, todos los diversos estratos, una vez formados, permanecieron a salvo de toda manipulación y perfectamente divididos por lechos de terreno duro y compacto; condición que debe verificarse sobre todo en las zonas de calles. La conexión de cada estrato con muros antiguos y con sus fundamentos ha permitido fijar la cronología de estos últimos en relación a la anterioridad, contemporaneidad o posterioridad del propio estrato, y de analizar por ello, dentro de ciertos límites, el modo y la época de formación de este último.» (Lamboglia 1949: 50-51).

Aquests passatges es poden considerar com a excel·lents mostres de la història del desenvolupament metodològic de l'arqueologia. De fet reflecteixen una història que només ha estat parcialment explicada, i això principalment per al món anglosaxó (Harris 1991). En efecte, el mètode prehistòric al que es refereix Lamboglia és la utilització dels principis de l'estratigrafia geològica en les excavacions arqueològiques. Aquest primer avanç metodològic es produí primerament en el camp de la prehistòria, on sovint els jaciments presentaven un feble impacte antròpic i l'estratigrafia era d'origen geològic. L'arqueologia clàssica, que treballava emprant el procés arbitrari per tal d'exhumar bàsicament restes constructives i recuperar objectes, principalment els considerats interessants sovint des d'una òptica d'història de l'art, rebé com una autèntica revolució la integració del mètode prehistòric, és a dir l'aplicació dels principis de la estratigrafia geològica.

Els lligams entre el mètode de Lamboglia i l'estratigrafia geològica són ja evidents en el mateix

vocabulari que utilitza. Entén el jaciment com un dipòsit format a partir d'estrats superposats. Aquests estrats estan integrats, com assenyala l'autor en varis passatges del seu article, per diversos nivells i estan separats dels altres estrats per *lechos*, terme que avui hauríem de substituir per interfàcies d'estrat. Igualment, la integració de diversos nivells en un estrat és una pràctica geològica que no ha de tenir reflex en l'arqueologia. Cal remarcar també com la idea d'una *afortunada sucesión de estratos* formats i mantinguts intactes trasllueixen una teoria suportada en les lleis de superposició, d'horitzontalitat originària i de continuïtat originària geològiques. Així, s'explica que es pugui referir a una *pequeña porción removida* per a indicar l'únic punt en el qual l'estratigrafia es troba alterada. Cap estratigrafia arqueològica es troba alterada, ni mai existeixen sectors remoguts. L'estratigrafia arqueològica, que contempla l'acció antròpica com a agent formador d'estrats i d'elements interfacials, entendria qualsevol possible sector remogut com una unitat estratigràfica que ocuparia, segons les lleis de l'estratigrafia arqueològica (Harris 1991: 51 i ss.), el seu lloc en la seqüència estratigràfica i que, com qualsevol altra unitat estratigràfica, tindria la interpretació històrica que li correspongués. Un altre aspecte derivat d'aquesta interpretació geològica del jaciment arqueològic, que tindrà una forta repercussió en aquestes excavacions, és el problema de la pròpia definició dels estrats. Els estrats, que poden agrupar diversos nivells, queden definits a partir de les restes arquitectòniques del jaciment, de manera que si bé les restes arquitectòniques queden datades per les seves relacions estratigràfiques amb els diversos estrats, aquests, alhora, queden definits per aquestes mateixes relacions, entenent-se que qualsevol canvi en aquestes relacions anuncia un canvi en la conca de deposició i, per tant, un canvi d'estrat. Això és fàcilment observable en les estratigrafies definides en els tres jaciments d'Albintimilium, Empúries i Pamplona. Amb tots aquests elements, no ha d'estranyar que es doni un paper preminent als carrers com a llocs on es defineix l'estratigrafia del jaciment, ja que és en aquest lloc on pot ésser ben observada. Entesa geològicament, l'estratigrafia d'un jaciment arqueològic és un procés unilineal de sobreelevació del terreny pel dipòsit constant de diversos estrats: «Lasciando impregiudicata la loro determinazione cronologica, possiamo peraltro concludere che il tentativo già fatto nel decumano A, sull'esempio di Albintimilium, di circoscrivire in una serie di livelli di valore cronologico assoluto de fasi di sopraelevazione del suolo nelle varie zone della città sembra attuabili anche ad Ampurias,...» (Lamboglia 1955: 210).

Aquesta sobreelevació del terreny es veurà frenada a l'interior dels edificis per una acció antròpica:

«La explicación de este hecho es sumamente claro ya que resulta perfectamente lógico la acumulación de materiales sobre una vía pública en tanto que el interior de los edificios se conservaba limpio durante todo el tiempo en que se usaban y solamente se depositan materiales en el momento de su destrucción o abandono.» (Mezquíriz 1958: 27).

En els tres jaciments, el resultat de l'aplicació d'aquesta metodologia serà, com ja ha quedat expressat, l'elaboració d'una estratigrafia unilineal, per a tot el jaciment, que en alguns llocs es trobarà ben conservada: «En esta parte de la excavación [sectores A, B y C] es donde se ha encontrado la más completa sucesión estratigráfica, alcanzando una profundidad de cuatro metros hasta la tierra virgen.» (Mezquíriz 1958: 33), mentre que en altres llocs es trobarà alterada o mal representada: «En los restantes sectores, como decíamos al principio, no podemos hablar de un estrato VI propiamente dicho, ya que lo encontramos siempre unificado con el estrato V, es decir, comprendiendo un período de tiempo mucho mayor...» (Mezquíriz 1958: 29).

Aquesta concepció geològica de l'estratigrafia serà doncs la responsable de la desvirtuació, i destrucció, de la seqüència estratigràfica d'aquests jaciments que quedaran reduïts a una somera periodització en fases que, donada la metodologia emprada per a definir-les, cal considerar poc fiables.

Datació relativa i datació absoluta

En el concepte geològic d'arqueologia desenvolupat per Lamboglia, la ceràmica prenia un paper preponderant ja que permetria, un cop estigués ben fixada la seva cronologia, datar els estrats on apareixia, d'igual manera a com els fòssils geològics daten els estrats geològics³. El problema inicial consistia, doncs precisament, en aconseguir conèixer quina era la cronologia de la ceràmica (Lamboglia 1949: 47-48, ja citat). En aquest sentit, es considerava que el cas més brillant havia estat el de l'establiment de la cronologia de les produccions gal·liques i aretines de Terra Sigillata gràcies a la possibilitat d'excavar jaciments la durada dels quals era coneguda pels annals de Tàcit (Lamboglia 1949: 48).

³ És evident que aquest paper només es pot atorgar als artefactes després de les consideracions culturals que regeixen la vida dels artefactes i de la situació estratigràfica dels mateixos (veure, per exemple Harris 1991: 26).

De la mateixa manera com fou introduït a la Península Ibèrica el concepte geològic de l'estratigrafia, la cronologia dels jaciments, i de la ceràmica, fou entesa en els mateixos termes a com s'havia entès a Albintimilium (veure per exemple Mezquíriz 1956b: 146; Mezquíriz 1958: 229). Les bases per datar la TSH i establir-ne la seva cronologia estan clarament exposades per Mezquíriz: «Toda la cronología que acabamos de establecer está sujeta a revisión, ya que podemos basarnos solamente en la correspondencia que existe con los tipos y formas de la sigillata sudgálica, lo cual nos da ciertamente una cronología aproximada, pero es evidente que para lograr una perfecta sistematización de la sigillata hispanica, es preciso emplear criterios generales para cualquier datación, es decir, el de la estratigrafía relativa, donde aparezcan perfectamente superpuestos varios niveles y el de la datación absoluta, en lugares cuyas fechas de fundación, de destrucción etc. estén perfectamente determinadas por acontecimientos históricos seguros.» (Mezquíriz 1956a: 143).

En aquest moment, doncs, s'entenien com a fonamentals els fets històrics que proporcionaven la datació absoluta i el paper de referència de la TS gal·lica, ja que s'entenia que aquesta producció havia estat anterior a la de TSH, que apareixeria com a reacció dels ceramistes locals, amb una forta influència de la TS gal·lica en el seu moment inicial (Mezquíriz 1958: 28; Mezquíriz 1956a: 107).

Amb aquestes assumpcions, tant al jaciment d'Albintimilium com en els d'Empúries i Pamplona, les excavacions que es dugueren a terme cercaren de posar en relació els estrats, geològicament definits, amb fets històrics coneguts per les fonts documentals (com per exemple, a Albintimilium, la promulgació de la *lex Pompeia* el 90 a.C., per la qual les ciutats ligurs adquirien el dret llatí, assumint que un fet així hauria impulsat una remodelació urbanística de la ciutat, justificant-se així un nou estrat). En els jaciments de la Península Ibèrica, Empúries i Pamplona, un mateix fet va ésser emprat per a datar el que s'interpretaren com a estrats de moments de destrucció. Aquest fet va ésser la invasió dels bàrbars ocorreguda durant la segona meitat del segle III⁴. El que és sorprenent, però, és que si bé ambdues excavacions es poden considerar, des

⁴ Aquestes incursions, d'època de Gal·liè, es troben citades a: Aureli Víctor, *De Caes.* XXXIII, 3; Eutropi, IX, 8; Orosi, VII, 22, 7. Iniciades l'any 257, se cita un assalt a Tarragona l'any 261 o 264, a més de possibles assalts a Dènia i a Empúries. Igualment, se cita a Claudi II com a qui expulsaria definitivament els francs.

d'una òptica històrica, modèliques en quan a preocupació per a l'avenç de la metodologia, en cap d'aquests dos casos els arguments utilitzats podien acceptar-se com a vàlids.

A Empúries, el propi discurs dels autors entra en contradicció entre l'evidència material, a partir de les datacions basades en Albintimilium, i la imposició d'un fet històric per a datar el mateix estrat: «Los materiales de estos primeros niveles [IA i IB] han dado esta constatación de gran interés y que confirman plenamente las suposiciones mantenidas acerca de la historia de la ciudad y su casi abandono por sus habitantes tras la destrucción de los franco-alemanes en la segunda mitad del siglo III d. de J.C.. Los resultados obtenidos en la excavación de este decumano A se han confirmado después en todos los sondeos hechos hasta el presente en la antigua Indica: no existen en su terreno las capas tardorromanas del siglo IV y V (...)» (Almagro i Lamboglia 1959: 4).

El lligam així establert entre el fet històric i l'estrat I, que portaran a datar-lo entre el 200 i el 300, comença a afeblir-se quan els autors introdueixen l'estudi dels materials d'aquest estrat: «El conjunto de los objetos encontrados (cerámicas, lámparas, monedas, etc.), parece pertenecer a antes del año 300 después de J.C., y podría ser incluso anterior al 250.» (Almagro i Lamboglia 1959: 5).

Però la situació arriba a un nivell de contradicció total en finalitzar l'estudi dels materials: «De todo este conjunto, cuyos fragmentos más típicos hemos reproducido en las figuras 2 y 3, se puede sacar la impresión segura de la inexistencia en el suelo de la ciudad romana de Emporion de estratos atribuibles a los siglos III, IV, V y siguientes, después de J.C.» (Almagro i Lamboglia 1959: 6).

En el cas de Pamplona, si bé l'autora no entra en contradicció amb ella mateixa com en el cas anterior, sí que cal destacar que la interpretació de l'estrat IV com un estrat de destrucció i datable en el S. III es força per l'existència d'aquest fet històric: «... la fecha aportada por la excavación nos hace apuntar la posibilidad de que se trate del paso de las primeras invasiones de los bárbaros.» (Mezquíriz 1958: 31).

«La era de paz que sólo con minúsculas interrupciones extrañas a la provincia duró en España casi tres siglos, fue rudamente interrumpida en todo el Occidente por las invasiones germánicas de los años 257 y 275 y aun cuando aquí los escritores clásicos, Aurelio Víctor, Eutropio y Orosio, no citan

como zona de su acción más que la costa mediterránea y sólo al parecer hasta Denia, sin duda penetraron al interior, pues lo demuestran las excavaciones de Clunia, con ruinas producidas poco después de 280, la destrucción de la primera villa de Liédena, y ahora parece indicarlo la del barrio excavado de Pompaelo.» (Mezquíriz 1958: 219-220).

Com es veu, però, el que sí entra en contradicció és el fet històric que tracten de relacionar amb les mateixes notícies que tenim d'ell a través de les pròpies fonts històriques.

L'origen d'aquesta interpretació històrica es troba en una lamentable interpretació que fa Taracena de l'excavació d'una casa privada de Clunia, realitzada amb el mètode arbitrari (Taracena 1946). En l'excavació d'aquesta casa, Taracena trobà un total de 474 monedes, amb una darrera data d'encunyació del 337, si s'exceptua una moneda de Constanci Foccas, datada entre el 602-610. La conclusió que en treu l'autor és que: «Esta relación también parece denunciar que en el primer tercio del siglo IV, al menos esta zona central de Clunia había dejado totalmente de estar habitada, supuesto que los restantes hallazgos parecen también confirmar.» (Taracena 1946: 66).

Sorprenentment, en la discussió subsegüent l'autor farà cas omís de les seves pròpies argumentacions i es fixarà únicament amb un tresoret de 34 denaris (1 de Gal·liè, 1 d'Aurelià, 1 de Florià, 25 de Probo, 1 de Caro, 2 de Numerià, 2 de Carino, 1 de Magna Urbica) trobats sobre el sòl de l'habitació 35, una habitació subterrània. Les conclusions que se'n deriven d'això no poden ésser més sorprenents: «...la fecha de destrucción acreditada por el tesorillo (años 254 a 284) y por más de la mitad de las monedas imperiales clasificadas (171 entre 323) y no contradicha por el carácter de los restantes hallazgos [la cursiva és nostra], debe ser el 284 o muy poco después y producirse por un violento incendio precedido o seguido de saqueo, ya que los objetos mobiliarios encontrados son pocos y hasta las ánforas de los subterráneos aparecieron rotas y trastornados sus fragmentos, incendio que puso término a la vida de este tramo central de la ciudad que no volvió a reconstruirse. Probablemente esa fecha marca también el fin de la Clunia imperial pues en los distintos lugares que excavamos no se hallaron monedas posteriores.» (Taracena 1946: 68).

Malgrat tot, la sorpresa no fa sinó créixer quan seguidament posa en relació el que interpreta com una destrucció, datada com a quedat expressat ante-

riorment, amb el fet històric que l'ha provocada: «*Sobre esta base* [la cursiva és nostra] no parece muy aventurado atribuir tal ruina a la invasión de los francos ocurrida en tiempo de Galieno...» (Taracena 1946: 68).

El propi autor, conscient que la datació que ell proposa és posterior als fets descrits per les fonts i que, a més, segons les fonts, els fets es desenvolupen lluny de Clunia, capgira completament l'argument que el fet històric del que parla és la base per fer la interpretació que fa de la seva excavació per, donant com a bona la seva interpretació, sense que hagi demostrat que té cap base per a sostenir-la, utilitzar la seva pròpia interpretació com a base per a fer una afirmació que contradiu, novament, les fonts històriques: «Si la que suponemos fecha de ruina del palacio de Clunia y acaso de abandono de la ciudad no corresponde a un accidente de paz sino a un episodio guerrero de esta primera y cruenta amenaza germánica *habrá de rectificarse la extendida opinión de no ver en sus efectos más que en el camino de la costa mediterránea y pensar que cesarán el año 270* [la cursiva és nostra], pues por emplazamiento estratégico, extensión e importancia administrativa, la ruina de Clunia hubo de ser acontecimiento de grave trascendencia militar, y ocurrida no antes del año 284 parece indicar que las devastaciones de los francos asolaron también el centro de España y que al menos aquí continuaron bastantes años después de haber sido cerradas las fronteras del Imperio.» (Taracena 1946: 69).

Aquesta entrada en el camp dels arguments científics de les incursions dels bàrbars en la segona meitat del S. III, en la zona interior de la Península Ibèrica, es va fer, com hem vist, forçant un argument, sense cap base, en el marc d'una excavació realitzada amb el mètode arbitrari. Malgrat aquestes desafortunades circumstàncies, l'argument seria reprès en la interpretació d'una nova excavació, igualment realitzada amb el mètode arbitrari, la vil·la de Liédèna, a Navarra (Taracena 1956).

El cas de Liédèna, on Mezquíriz realitzà la seva primera ordenació de la TSH (Mezquíriz 1956a), suposarà, sobre la base del que es va establir a Clunia, un nou suport a aquesta presència dels bàrbars. A partir de l'excavació, Taracena va interpretar que el jaciment mostrava l'existència de dues vil·les sobreposades, de les quals: «La fecha de la destrucción e incendio de una parte de la primera villa de Liédèna, acreditada por un tesoro de monedas en las que la más moderna es la de Quintiliano y acuñada el año 270, permite pensar que como en anteriores invasiones europeas hacia España, ahora también se utilizaron los pasos del

Pirineo occidental y, aunque los escritores antiguos no hablen de ello los germanos del siglo III entrarían por Roncesvalles, al menos hasta Liédèna y Clunia.» (Taracena 1956: 69-70).

Si aquesta argumentació, en una excavació realitzada amb mètode arbitrari, és absolutament insuficient i presenta problemes similars als que presentava en el cas anterior, a la ciutat de Clunia, resulta encara més sorprenent constatar que la interpretació del jaciment es fa abans inclús de l'estudi de les restes materials procedents de l'excavació. Aquest estudi es farà posteriorment, en tres treballs separats, el primer dels quals estarà dedicat a la TSH (Mezquíriz 1956a), el segon a les restants ceràmiques i altres materials (Mezquíriz 1956b) i el tercer als mosaics (Mezquíriz 1956c).

El primer d'aquests treballs és, com ja hem dit, el que serví a Mezquíriz per a fer una primera ordenació de la TSH (Mezquíriz 1956a). Algunes de les constants que apareixeran posteriorment en la seva primera sistematització de la TSH (Mezquíriz 1961) ja estan anunciades en aquest estudi. Així, es parteix d'una preexistència i una influència important de la TS gàl·lica sobre les produccions hispàniques: «...la base de nuestro estudio, estará en las publicaciones de las fábricas itálicas, y sobre todo gálicas, tanto de La Graufesenque, como de Lezoux y de todos los de la Galia oriental, *para poder establecer unos fundamentales criterios de datación* [la cursiva és nostra], considerando que muchas de las formas hispánicas son un reflejo e imitación de las gálicas principalmente.» (Mezquíriz 1956a: 107).

S'estableix una primera tipologia de la TSH i es donen unes primeres datacions a les diverses formes. Per a proposar aquestes datacions seran tres els arguments emprats: la derivació en part, com ja hem vist, de la TSH de les produccions gàl·liques, la invasió dels bàrbars en un moment final del S. III, i l'establiment d'un desenvolupament unilineal de la TSH, entesa com a una producció uniforme.

L'argument de la invasió dels bàrbars, establert, com dèiem anteriorment, amb unes bases absolutament insuficients i previ a l'estudi dels materials apareguts durant l'excavació, serà precisament un dels pilars bàsics en la datació d'aquests materials. De tota la TSH apareguda en l'excavació, únicament la procedent de dos contextos ofereix a Mezquíriz alguna dada contextual fiable. Aquests contextos són un reblliment entre dos paviments i un pou amortitzat per la construcció d'un mur posterior. Malgrat això, evidentment, la datació d'aquests contextos ve donada per la interpretació de Taracena, qui relaciona el paviment superior i el mur que amor-

titza el pou amb la que anomena segona vil·la i que data amb posterioritat a la primera vil·la, destruïda a finals del S. III pels francs. Així, Mezquíriz, partirà de la base que: «...por lo tanto todos los vasos allí encontrados pueden considerarse anteriores a la destrucción del edificio antiguo, que según el mismo doctor Taracena debe establecerse a fines del siglo III, por haberse encontrado un tesoro de monedas, perteneciente a la primera villa, de las cuales, la más moderna es de Quintilio, acuñada en el año 270.» (Mezquíriz 1956a: 108).

La gravetat d'aquesta situació es veu augmentada quan, havent-se mantingut com a vàlida la destrucció de la primera vil·la en l'estudi de les ceràmiques i dels altres materials (Mezquíriz 1956a; Mezquíriz 1956b), l'estudi dels mosaics (Mezquíriz 1956c) portarà a conclusions completament diferents, variant significativament els plànols de les que es consideren primera i segona vil·la i proposant-se una datació per a la destrucció de la primera vil·la de possiblement en el S. II. És indubtable que el cas de Liédena reflecteix una arqueologia amb uns pressupostos metodològics excessivament simplistes i completament inadequats. Així no pot sorprendre ni aquesta cadena d'esdeveniments ni que, en una nota a peu de pàgina, Vázquez, codirector de l'excavació de Liédena, es podés expressar en els següents termes: «Diferencias de apreciación, principalmente en lo tocante a la interpretación cronológica de las ruinas excavadas en Liédena, conjuntamente por el difunto señor Taracena y por mí, de 1942 a 1947, motivaron que al planear la publicación de las excavaciones acordáramos que ésta apareciese con el nombre de Taracena en lo que se refería a la interpretación del plano y cronología de las ruinas, reservándome yo la publicación de los mosaicos y hallazgos menores [la cursiva és nostra], compromiso que otras ocupaciones perentorias me impidieron cumplir.» (Vázquez de Parga, L., a Mezquíriz 1956c: 189).

El tercer dels arguments de Mezquíriz per a establir la cronologia de la TSH era, com hem apuntat anteriorment, l'establiment d'un desenvolupament unilineal de la TSH. Això permetia a l'autora de donar una cronologia aproximada als materials dels quals no en coneixia el context deposicional. Així, es poden observar casos com el següent: «Al final de este trabajo, describimos dos vasos, que pertenecientes a una forma que parece ser una degeneración tardía de la 37, de la cual encontramos también ajemplos en el Ramalete, por lo cual, nos parece posible que pertenezcan a la villa del siglo IV, fecha que va muy bien a este tipo de cerámica.» (Mezquíriz 1956a: 108).

Així, aquesta dualitat creada entre les primeres ceràmiques de TSH i les més tardanes, que en treballs posteriors passaran a ésser anomenades tardanes, serà un criteri més per atorgar una cronologia en els casos en que no hi hagi criteris més fiables: «Por lo tanto, tendremos que servirnos de la calidad del barniz, forma, etc., como criterio más seguro para establecer su cronología.» (Mezquíriz 1956a: 114).

La base certa per a una tal interpretació evolutiva del vernís, i d'altres criteris, serà doncs, l'existència a Liédena de dues vil·les separades per la destrucció de la primera a causa de les invasions franques de finals del S. III. Això sí, amb l'argument reforçat de la coincidència amb els fets observats a Soto del Ramalete.

La coincidència d'arguments entre la destrucció de la primera vil·la de Liédena pels francs i les datacions que el jaciment de Soto del Ramalete proporciona a les ceràmiques més tardanes de TSH no és casual. Lluny d'això, aquesta coincidència és fruit de la utilització de dades que no ofereixen cap base segura i que sotmeten els arguments materials a interpretacions realitzades sense cap evidència. El jaciment del Soto del Ramalete (Taracena i Vázquez 1956), excavat com Liédena emprant el mètode arbitrari, oferia una superposició d'elements constructius dels quals només es van poder interpretar amb certa claredat alguns trets, com l'existència d'un mosaic en l'habitació 5 que en ésser aixecat va permetre recuperar una moneda de Constanci Magne, indicant l'existència d'una vil·la habitada, com a mínim, durant la primera meitat del S. IV. La resta d'evidències materials no proporcionaven dades suficientment clares, però segurament cap resta material presentava el deplorable aspecte de les ceràmiques: «Circunstancias ajenas a nuestra voluntad hicieron que no pudieran ser recogidos los objetos encontrados hasta mucho tiempo después de suspendidos los trabajos, encontrándolos revueltos y sin las indicaciones de la zona en que había aparecido cada uno de ellos. Con todo, y a pesar de la desaparición de alguno de los ejemplares más interesantes, los fragmentos recogidos, aunque no permitan la reconstrucción de casi ningún ejemplar, son interesantes para dar alguna luz sobre la llamada sigillata tardía, probablemente la última cerámica romana de fabricación cuidada que tuvo difusión general en la provincia de Hispania.» (Taracena i Vázquez 1956: 38).

D'aquesta manera, les ceràmiques que Mezquíriz datà en el S IV en el Soto del Ramalete eren precisament aquelles que, amb criteris mancats de cap altra base que la pròpia evolució de TSH

que plantejaria a Liédena, considerà que eren les més modernes i, per tant, les que corresponien al funcionament de la vil·la del S. IV. Així, a Liédena, com ja va passar a Clunia amb la invasió dels bàrbars, s'utilitzava com a base per argumentar una evolució amb les implicacions cronològiques proposades una data que, a la seva vegada, necessitava precisament de la certitud d'aquesta evolució per a ésser considerada com a vàlida.

Malgrat tots aquests problemes, el cert és que l'argument de les invasions bàrbares, plantejat primerament a Clunia, fou confirmat a Liédena, tot i que posteriorment l'estudi que la pròpia Mezquíriz va fer dels mosaics contradia la suposició d'aquestes invasions. Amb un argument amb unes bases tant poc fiables, Mezquíriz arribaria a interpretar l'estrat IV de Pamplona com un estrat de destrucció a causa de les mateixes invasions (Mezquíriz 1958: 219-220, ja citat anteriorment) i, per extensió, dataria el jaciment de Corella en el S. III tant per la comparació amb l'estrat IV de Pamplona com, sobretot, per l'existència de ceràmica tipus Clunia que, procedint d'una ciutat destruïda pels bàrbars a finals del S. III⁵, era normal que es pensés que es fabricà tan sols fins el S. III (Mezquíriz 1961: 18).

Consideracions finals

La sistematització de Mezquíriz fou una fita d'extremada importància i significà un avanç destacadíssim per a l'estudi de la TS Hispanica. Però, si bé el salt metodològic imposat en els sistemes d'excavació a Empúries i a Pamplona representà decididament una millora, el coneixement de la TS Hispanica, per contra, es veié condicionat per la necessitat d'aportar dades i arguments d'excavacions realitzades amb el mètode arbitrari, constituint un material científic, sovint, de dubtosa utilitat.

La imatge que donà Mezquíriz de la TS Hispanica fou finalment la de l'existència d'una producció que es podia reduir a un desenvolupament unilineal, amb una tipologia inicial establerta. Aquesta producció ofería en el seu desenvolupament temporal, de manera especial, l'oposició de dos grups amb característiques diferenciades en els extrems d'un arc cronològic que

⁵ A pesar que aquesta mateixa autora considera com a tardanes, datant-les en el S. IV, algunes peces de Clunia (Mezquíriz 1961: 24).

anava de la segona meitat del S. I al S. V: «Las características de la Terra Sigillata Hispanica son las siguientes: arcilla de color rojo ladrillo en la mayor parte de los casos, existiendo una modalidad con pasta amarillenta que se encuentra esporádicamente, aunque muy extendida, pues aparece en lugares bastante alejados entre sí. El barniz es de color rojo-claro, casi anaranjado en muchos casos, en las formas antiguas homogéneo y compacto, en tanto que en las tardías se presenta bastante degenerado, llegando a ser solamente un ligero engobe en las formas del siglo IV. (...) Es preciso tener en cuenta que tanto el barniz como la elaboración de la arcilla depende en cierto modo de la evolución cronológica de esta cerámica, ya que en sus comienzos se caracteriza por tener el barniz brillante y homogéneo y la arcilla bien trabajada, mientras que en su última fase, como decíamos anteriormente, el barniz se convierte en un tosco engobe y la arcilla está peor trabajada, pasando del color rojo (...) a otro anaranjado cada vez más claro y menos compacto.» (Mezquíriz 1961: 11-12).

Les cronologies proposades es recolzaven en la dependència respecte de la TS gèl·lica i en la cronologia relativa de Pamplona, establerta a partir d'una estratigrafia relativa basada en un mètode d'estratigrafia geològica, absolutament invàlid, especialment en jaciments pluriestratificats i amb seqüències plurilineals, i capaç únicament d'aportar certes indicacions temporals. Igualment, existiren també diverses datacions basades en criteris anomenats de datació absoluta, d'entre els quals el més important era l'existència d'uns estrats o contextos relacionats amb la segona meitat o el final del S. III donada la seva relació segura o molt possible amb les invasions bàrbares d'aquest moment.

Aquesta sistematització, a l'igual que la metodologia d'excavació d'estratigrafia geològica, hauria d'haver estat una fita important en el desenvolupament de l'arqueologia, però hauria d'haver estat igualment superada de manera clara pel desenvolupament teòric i metodològic subsegüent. Les característiques que van permetre realitzar aquest treball es convertiren posteriorment, degut a les fortes mancances de les seves bases, en les severes limitacions que s'han imposat sobre l'estudi de la TS Hispanica, frenant la seva comprensió de manera adequada. El caràcter insuficient de la tipologia i la sobrevaloració de la influència de la TS gèl·lica, la unilinealitat del seu desenvolupament i la manca de criteris cronològics, així com els errors induïts, especialment en el S. III, cercant una datació absoluta serien els factors que entorpirien l'avanç en la seva investigació.

LA SEGONA FASE DE SISTEMATITZACIONS

A mitjans dels anys 80 van veure la llum dues noves sistematitzacions de la TS Hispanica, una de la pròpia Mezquíriz (Mezquíriz 1985) i l'altra de Mayet (Mayet 1984). Aquestes dues sistematitzacions incorporarien els avenços ocorreguts en l'estudi de la TS Hispanica i que en els seus trets més destacats se centrarien en:

a) descobriment de grans centres productors: bàsicament la confirmació i estudi dels centres de la zona de Tricio (La Rioja) (Garabito 1978)⁶ i els de la zona d'Andalusia, a Granada (Sotomayor 1964-65; Sotomayor 1970; Serrano 1979) i, sobretot, a Andújar (Sotomayor 1972; Sotomayor 1973; Roca 1976; Sotomayor 1978; Roca 1980; Roca i Sotomayor 1983).

b) estudis de centres receptors que aporten dades que participen de la discussió sobre les bases cronològiques de la TS Hispanica: especialment els treballs de Boubé a la Mauritània Tingitana (Boubé 1965; Boubé 1966; Boubé 1968-72a; Boubé 1968-72b), la publicació de les excavacions de Conimbriga (Delgado *et al.* 1975) i els treballs a la vil·la de la Olmeda (Palència) (Palol i Cortes 1974).

c) taules rodones i estats de la qüestió: especialment la taula rodona de Conimbriga (AAVV 1976), la reunió de Madrid (AAVV 1983) i els estats de la qüestió de Mayet (Mayet 1980) i Roca (Roca 1981).

Malgrat aquests avenços, l'establiment de la cronologia, de les seves bases, no havia de canviar gaire. En efecte, la situació podia ésser resumida a inicis dels anys 80 de la següent manera: «Son en realidad relativamente pocos los datos estratigráficos con que contamos para situar la aparición y evolución de la sigillata hispánica. Cabría enumerar, entre otros, la estratigrafía del Decumano A de Ampurias, la estratigrafía de Pamplona, armazón básico en el que descansa el cuadro cronológico de Mezquíriz y, en gran parte, el hoy vigente y la estratigrafía de Conimbriga. Los datos cronológicos obtenidos en otros yacimientos prácticamente no han modificado la secuencia propuesta por Mezquíriz.» (Roca 1981: 404-405).

⁶ Ja el 1912 Oxe, que es trobava fent una excursió per la Península Ibèrica, cregué possible identificar una producció de Terra Sigillata Hispanica a l'àrea de *Tritium Magallum* (citat per Comfort 1940).

Igualment, en la sistematització de Mayet es troba, ja en la introducció general, el valor bàsic de Pamplona: «...et surtout la stratigraphie des fouilles de Pompaelo (Pampelune), publiée par M.A. Mezquíriz de Catalán, qui a établi aissi la première chronologie de la sigillée hispanique, toujours en vigueur de nous jours.» (Mayet 1984: 9), afegint posteriorment: «Depuis les fouilles de Pompaelo, il n'a pas été possible de rencontrer un stratigraphie plus précise. Les fouilles de Conimbriga n'ont pas modifié les schéma établi à Pampelune.» (Mayet 1984: 95).

Finalment, la pròpia Mezquíriz en la seva segona sistematització sostindria que: «Particolarmente importante è la stratigrafia di Pompaelo (...) che presenta l'evoluzione della terra sigillata ispanica dalla metà del I sec. d.C. sino agli inizi del V (...). Scavi successivi, como quello di Conimbriga, pur non apportando alcun elemento particolarmente nuovo hanno confermato questi dati cronologici.» (Mezquíriz 1985: 110).

El reconeixement que fan les autores del paper fonamental de l'aportació de l'estratigrafia de Pamplona, i en general de l'esquema sortit de la primera sistematització de Mezquíriz, no implica però que aquella formulació sigui totalment acceptada en la manera com fou inicialment definida. Al contrari, són nombrosos els aspectes en els quals, degut a les pròpies limitacions que aquella sistematització havia hagut d'imposar-se, es produeixen discrepàncies que, d'alguna manera, reflecteixen les noves vies de la recerca i la preocupació dels investigadors. Per als nostres interessos actuals, els més importants seran els problemes de l'inici de la producció de la TS Hispanica i l'anomenat buit del S. III, amb la definició de la TSHT sense connexió clara amb la TSH.

La problemàtica de l'inici de la producció

Els treballs a Andújar, especialment els realitzats l'any 1981 (Roca i Sotomayor 1983), han proporcionat una estratigrafia dels abocadors d'aquest centre productor que permeten proposar (Roca 1980; Roca 1981), per a aquest centre productor, una cronologia inicial anterior a la proposada per Mezquíriz per a la TS Hispanica, en el 30 d.C.⁷

⁷ Hem de precisar, però, que en la publicació dels resultats de la campanya d'excavacions (Roca i Sotomayor 1983) els autors no fan cap precisió sobre la metodologia emprada en l'excavació. Aquests extrems no seran publicats fins més tard (Roca 1991: 392).

Amb tot, pel nostre treball, els aspectes més interessants són la constatació que la producció inicial d'Andújar imita vasos de parets fines, formes itàliques i gàl·liques inicials i formes del repertori ibèric. La conseqüència d'aquesta situació, recolzada per la informació que s'obté a partir de les marques de ceramistes, porta als excavadors a pensar que: «...la producció de sigillata de Andújar, en sus comienzos, obedezca a la creación de una sucursal por parte de un o unos talleres itálicos.» (Roca 1981: 410).

Si bé no es nega en cap moment un paper *nada despreciable* per la producció sudgàl·lica a Andújar, i si bé, alhora, es manté una impressió que la situació d'Andújar pot no fer-se estendible a la resta de la Península, sí que obliga a relativitzar el paper de la terra sigillata gàl·lica com a prototip de la TS Hispanica.

Aquestes consideracions que es realitzen a Andújar s'han de relacionar amb la possible existència d'un *filginarius*, L. TERENCEUS, lligat a la *legio IIII Macedonica*, produint a Hispania ceràmiques assimilables formalment a la terra sigillata itàlica (García 1960; García *et al.* 1970; Pérez *et al.* 1981)⁸.

Així, les sistematitzacions de Mayet i de Mezquíriz acceptaran un major paper de les influències itàliques, especialment pels tallers del sud de la Península⁹. Malgrat tot, enlloc no es troba una reflexió sobre les implicacions que les primeres datacions proposades per a la TS Hispanica, entesa unitàriament, s'assignessin sistemàticament, sense cap altra argument, com a lleugerament posteriors dels seus suposats prototipus gàl·lics (Mezquíriz 1956a).

El segle III

El S. III es convertí en aquest període en un segle fosc per al coneixement de la TS Hispanica, arribant-se a dubtar de la seva pròpia perduració, essent un dels principals problemes posats als investigadors: «Sur le plan chronologique, il est difficile

⁸ Aquest problema serà posteriorment tractat de manera àmplia per Pérez en estudiar la ceràmica de Herrera de Pisuerga (Pérez 1989).

⁹ Mayet no creurà que L. TERENCEUS sigui un productor que treballa al nord de la Península (Mayet 1984: 16), mentre que Mezquíriz no considerarà aquest ceramista (Mezquíriz 1985).

de prouver que la production de sigillée hispanique a été continue du Ier au Ve siècle. Se poursuivait-elle au IIIe siècle ?» (Mayet 1984: 12).

L'origen d'aquest buit té la seva raó immediata en l'absència d'aquesta classe ceràmica dels estrats d'aquest moment de Conimbriga (Delgado *et al.* 1975: 339-340): «... pour la seconde moitié du IIe et le IIIe siècle, la stratigraphie de Conimbriga est encore muette...» (Mayet 1976).

Aquest fet fou considerat d'una importància transcendental, tota vegada que les excavacions de Conimbriga constituïren, pel període entre inicis dels anys 60 i mitjans dels 80, un obligat punt de referència. A més, aquest argument es veié recolzat per les declaracions de Palol en el sentit que un buit en certa manera similar era observable a Clunia (AAVV 1976: 49 i ss.).

L'hiatus del S. III s'esdevingué una realitat que en diferents mesures s'acceptà en tots els estudis sobre la TS Hispanica (Mayet 1980: 283-284; Roca 1981: 407; Mayet 1984: 96), i fins i tot per la pròpia Mezquíriz: «Queda la incògnita del siglo III. Se trata de una época mal conocida. En las excavaciones realizadas en Ampurias, Clunia, Pamplona, Coimbra, los estratos correspondientes a esta época, o han desaparecido, o no resultan claros. Por otra parte, el establecimiento de las «villas» estudiadas, da siempre fechas a partir del siglo IV. Es decir, no disponemos de datos objetivos en qué basarnos.» (Mezquíriz 1983: 136)¹⁰.

Malgrat tot, més enllà de l'origen immediat d'aquest buit, el veritable origen cal situar-lo en que quan es feu la primera sistematització de la TS Hispanica, degut a la manca de criteris cronològics segurs i degut, igualment, a la recerca del que s'entenia com a una cronologia absoluta, es forçaren més que en altres casos les interpretacions dels resultats de les excavacions per tal d'interpretar certs estrats com a resultat de les primeres invasions dels bàrbars. La certa tendència evolutiva establerta entre dos pols extrems tenia doncs aquí el seu punt més feble. No és d'estranyar que el principal problema en interpretar les excavacions de Conimbriga es donés en aquest segle.

En la publicació de Conimbriga, encara que no es donen excessives referències i que aquestes són absolutament insuficients per a jutjar la meto-

¹⁰ Malgrat aquestes declaracions, la seva segona sistematització de la TS Hispanica no reflecteix aquesta impressió (Mezquíriz 1985).

dologia d'excavació emprada, destaca un fet realment important, la inexistència d'un retrobament de la seqüència estratigràfica del jaciment: «Ainsi, malgré la minutie de la méthode de nos fouilles, nous n'avons jamais eu la chance de rencontrer assez de couches en place, aptes à préciser la chronologie fine des céramiques. (...) Toutefois, nous sommes certains des temps forts de la chronologie de Conimbriga: chronologies augustéenne et flavienne des forums, chronologies claudienne des insulae et trajanienne de la seconde construction des grans thermes du sud, destruction de la cité en 465-468.» (Alarçao i Etienne 1975: XI).

En aquestes condicions, malgrat els esforços dels autors, el plantejar un buit estratigràfic, no ja tan sols el que proposen pel S. III sinó qualsevol altre buit, implica únicament el plantejar un fals problema ja que la base per a sustentar-lo, la seqüència estratigràfica, és inexistent. A aquest respecte, ens sembla il·lustratiu que es pugui datar el segell de ceramista S.N. en el S IV, quan la pròpia autora indica (Mayet 1975: 204) que això contradia les datacions proposades per Boubé (Boubé 1965) per a la utilització de les marques de ceramistes. I és encara més il·lustratiu que aquesta datació es faci amb materials que procedeixen de la canalització trajana (Mayet 1975: 208, n° 400). L'argument definitiu per a aquestes aparents contradiccions és l'aspecte ataronjat de la peça, que en la construcció evolutiva que s'ha construït per a la TS Hispanica ha de correspondre a un moment baix imperial. Però segurament, la perplexitat de qualsevol investigador pot arribar al seu màxim quan, amb els mateixos arguments (l'aparició d'aquest segell en una peça procedent de la canalització trajana i el fet que les marques de ceramistes no s'utilitzen després del S. II), es fa alt imperial el color ataronjat, l'aspecte tardà, de la TS Hispanica (Mayet 1984: 71).

Així, sorprèn la coincidència entre la informació extreta en el jaciment de Conimbriga i el de Clunia, indicant ambdós jaciments l'existència d'un buit en el S. III. Conimbriga no disposa d'una seqüència estratigràfica que suporti tal interpretació i, per la seva banda, l'estudi de la TS Hispanica de Clunia no va començar de ferm fins l'any 1985 (Tuset 1991). Les indicacions aportades per Palol a la taula rodona de Conimbriga són absolutament incertes i fins i tot contradictòries (AAVV 1976: 44-45).

Resulta doncs evident que la problemàtica entorn el S. III, lluny d'existir, va ser creada pels propis arqueòlegs com a resultat del deficient desenvolupament de la recerca arqueològica.

La TSHT

El període entre inicis dels anys 60 i mitjans dels anys 80 va suposar per a la TSHT el moment de la seva diferenciació clara respecte de la TSH. Malgrat tot, les bases cronològiques sobre les que se sustenta són insuficients.

Els principals suports a la cronologia de la TSHT venen de les excavacions de la vil·la de la Olmeda (Palol i Cortes 1974), de Pamplona (Mezquíriz 1958), de Conimbriga (Delgado *et al.* 1975) i de Clunia, especialment a partir de les precisions de Palol a la taula rodona de Conimbriga (AAVV 1976). Cap d'aquests jaciments no ofereix dades suficients, especialment per al moment inicial de la TSHT, que els investigadors posaven en relació amb l'hiatus del S. III, ni pel seu moment final.

Ultra les dades procedents dels jaciments, un argument considerat normalment suficient per a determinar com a TSHT una ceràmica era l'aspecte i el color de l'argila i del vernís, entenen que els exemplars tardans presentaven un aspecte poc cuidat, de tons ataronjats i amb vernisos suposadament fins. Malgrat això, en certs casos, com per exemple els exemplars signats per S.N., aquest argument és ja parcialment contestat.

CONSIDERACIONS FINALS

A mitjans dels anys 80, les bases cronològiques de la TS Hispanica continuen essent bàsicament les proposades per Mezquíriz en la seva primera sistematització (Mezquíriz 1961). Curiosament, però, els mateixos instruments que permeteren a Mezquíriz realitzar la seva sistematització són els que van provocar l'aparició de conflictes i de falses problemàtiques. La unilinealitat evolutiva proposada per a la TS Hispanica entesa com un tot unitari topà frontalment amb la realitat de la complexitat que es deriva del fet que cada centre productor ofereix una problemàtica particular. La uniformitat formal, d'influències i, fins i tot, d'aspecte de la TS Hispanica quedà parcialment qüestionada. Les cronologies basades en les excavacions arqueològiques patiren també crítiques parcials.

Malgrat aquestes crítiques i problemàtiques plantejades, l'estructura bàsica de la datació de la TS Hispanica no es va veure afectada, fet que posa dramàticament de manifest l'estat lamentable de la major part de l'arqueologia peninsular romana en

aquest període que beu encara d'unes excavacions realitzades entre els anys 40 i 50 amb el mètode arbitrari o, en el millor dels casos, amb una metodologia geològica.

CONCLUSIONS

En els anys transcorreguts des de les sistematitzacions de mitjans dels anys 80, la metodologia d'excavació, generalment, ha assumit els principis de l'estratigrafia arqueològica. Malauradament, es continua consentint que les noves excavacions se supereditin a les realitzades en els anys 40 i 50, ja que s'utilitzen els resultats d'aquestes per a donar cronologia a les ceràmiques de TS Hispanica i, per extensió, als estrats que les contenen i als elements datats per les relacions estratigràfiques. D'altra banda, s'ha assistit a un creixement important dels estudis, aprofundits o monogràfics, sobre la TS Hispanica de diversos jaciments peninsulars. Aquests treballs, que, especialment per als aspectes tipològics, són sovint encomiables, topen normalment

amb la mala qualitat estratigràfica dels materials treballats, molts cops denunciada pels propis autors, que no permeten cap resultat més enllà dels esmentats aspectes tipològics (ja, per exemple, des dels treballs de Romero 1985 i de López 1985).

En el nostre cas, durant l'estudi encara en curs de la TS Hispanica de la ciutat de Clunia (Tuset 1991; Buxeda 1994; Tuset i Buxeda 1995), jaciment que tampoc no compta amb l'aplicació d'una metodologia d'excavació adequada en totes les seves campanyes, les contradiccions entre la seqüència estratigràfica i les cronologies proposades per a la TS Hispanica han estat greus i alarmantment freqüents. Això ens ha fet pensar que era necessari revisar críticament les bases sobre les quals descansa la cronologia de la TS Hispanica. I els resultats d'aquesta revisió ens porten ara a demanar, com ja feiem en la introducció d'aquest article, un ampli debat sobre els aspectes cronològics de la TS Hispanica, però a partir de les noves excavacions, d'una relectura crítica de les velles i deixant de banda les sistematitzacions de la TS Hispanica, a no ser que siguin preses amb les degudes precaucions.

BIBLIOGRAFIA

- AAVV (1976), *A propos des céramiques de Conimbriga (Table ronde tenue à Conimbriga (Portugal), les 25, 26 et 27 de mars 1975)*, Publications du Centre Pierre Paris (E.R.A. 522), 2, Diffusion de Boccard, Paris (extrait de Conimbriga, XIV, 1975).
- AAVV (1983), T.S.H. Terra Sigillata Hispanica, *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, Tomo I, n° 2, Museo Arqueológico Nacional, Madrid.
- ALARÇAO, J. & ETIENNE, R. (1975), «Introduction», a DELGADO, M.; MAYET, F. & MOUTINHO DE ALARÇAO, A., *Fouilles de Conimbriga IV. Les Sigillées*, Publiées sous la direction de J. Alarçao et R. Etienne, Mission Archéologique Française au Portugal, Musée Monographique de Conimbriga, Diffusion E. de Boccard, pp. VII-XI, Paris.
- ALMAGRO, M. & LAMBOGLIA, N. (1959), «La estratigrafía del decumano A de Ampurias», *Ampurias*, XXI, pp. 1-28, Barcelona.
- ATRIÁN JORDÁN, P. (1958), Estudio sobre un alfar de Terra Sigillata Hispanica, *Teruel*, n° 19, pp. 87-172, Teruel.
- BELTRÁN LLORIS, M. (1990), *Guía de la cerámica romana*, Libros Pórtico, Zaragoza.
- BOUBÉ, J. (1965), *La Terra Sigillata Hispanique en Maurétanie Tingitane, I. Les marques de potiers*, Études et travaux d'Archéologie Marocaine, I, Rabat.
- BOUBÉ, J. (1966), «La Terra Sigillata Hispanique en Maurétanie Tingitane: supplément au catalogue des marques de potiers», *Bulletin d'Archéologie Marocaine*, VI, pp. 115-142.
- BOUBÉ, J. (1968-72a), «La Terra Sigillata Hispanique en Maurétanie Tingitane: supplément II au catalogue des marques de potiers», *Bulletin d'Archéologie Marocaine*, VIII, pp. 67-108.
- BOUBÉ, J. (1968-72b), «Les fouilles de la nécropole de Sala et la chronologie de la Terra Sigillata Hispanique», *Bulletin d'Archéologie Marocaine*, VIII, pp. 109-126.
- BUXEDA I GARRIGÓS, J., 1994, *La caracterització arqueomètrica de la ceràmica de Terra Sigillata Hispanica Avançada de la ciutat romana de Clunia i la seva contrastació amb la Terra Sigillata Hispanica d'un centre productor contemporani, el taller d'Abella*, Tesis Doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- BUXEDA I GARRIGÓS, J. & GURT I ESPARAGUERA, J.M. (1994), «Serra i Vilaró i l'estudi de la terra sigillata hispànica», a AAVV, *Revelar el passat. Homenatge a Joan Serra i Vilaró en el XXV aniversari de la seva mort*, pp. 42-51, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona i Museu

- Diocesà i Comarcal de Solsona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Tarragona.
- CAZURRO, M. (1911), «Terra sigillata.- Los vasos aretinos y sus imitaciones galo-romanas en Ampurias», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. III (1909-1910), pp. 269-360, Barcelona.
- COMFORT, H. (1940), «Terra Sigillata», *Real Encyclopädie Pauly-Wissowa*, suplement VII, cols. 1295-1352, Stuttgart.
- DELGADO, M.; MAYET, F. & MOUTINHO DE ALARÇÃO, A. (1975), *Fouilles de Conimbriga IV. Les Sigillées*, Publiées sous la direction de J. Alarçáo et R. Etienne, Mission Archéologique Française au Portugal, Musée Monographique de Conimbriga, Diffusion E. de Boccard, Paris.
- GARABITO GÓMEZ, T. (1978), *Los alfares riojanos. Producción y comercialización*, Bibliotheca Praehistorica Hispana, Vol. XVI, CSIC, Instituto Español de Prehistoria, Universidad de Valladolid, Secretariado General de Publicaciones, Departamento de Historia Antigua, Diputación Provincial de Logroño, Madrid.
- GARCÍA BELLIDO, A. (1960), «L. Terentius, figlinarius de la Legio IIII Macedonica», *Hommages à Léon Herrmann*, collection Latomus, XLIV, pp. 374-382, Brusel-les.
- GARCÍA BELLIDO, A.; FERNÁNDEZ DE AVILÉS, A. & GARCÍA GUINEA, M.A. (1970), «Excavaciones y exploraciones arqueológicas en Cantabria», *Archivo Español de Arqueología*, V (Anejos), Madrid.
- HARRIS, E.C. (1991), *Principios de estratigrafía arqueológica*, Crítica/Arqueología, Editorial Crítica, Barcelona.
- LAMBOGLIA, N. (1949), «La estratigrafía de Albintimilium y la cronología de la cerámica romana», *Ampurias*, XI, pp. 47-61, Barcelona.
- LAMBOGLIA, N. (1955), «Scavi italo-spangoli ad Ampurias», *Rivista Internazionale di Studi Liguri*, Anno XXI, n° 3-4, pp. 195-212, Museo Bicknell-Bordighera, Bordighera.
- LAMBOGLIA, N. (1979), *Gli scavi di Albintimilium e la cronologia della ceramica romana. Parte Prima, Campagne di Scavo 1938-40*, Istituto Internazionale di Studi Liguri, Collezione di monografie preistoriche ed archeologiche, II, New Press, Como, Bordighera (reimpresió de l'original de 1950).
- LÓPEZ RODRÍGUEZ, J.R. (1985), *Terra Sigillata Hispanica tardía decorada a molde de la Península Ibérica*, Universidad de Valladolid, Valladolid.
- MAYET, F. (1975), «Les Sigillées Hispaniques», a DELGADO, M.; MAYET, F. & MOUTINHO DE ALARÇÃO, A., *Fouilles de Conimbriga IV. Les Sigillées*, Publiées sous la direction de J. Alarçáo et R. Etienne, Mission Archéologique Française au Portugal, Musée Monographique de Conimbriga, Diffusion E. de Boccard, pp. 151-245, Paris.
- MAYET, F. (1976), «IV-Sigillées Hispaniques», a AAVV, *A propos des céramiques de Conimbriga (Table ronde tenue à Conimbriga (Portugal), les 25, 26 et 27 de mars 1975)*, Publications du Centre Pierre Paris (E.R.A. 522), 2, pp. 41-44, Diffusion de Boccard, Paris (extrait de Conimbriga, XIV, 1975).
- MAYET, F. (1980), «Les sigillées hispaniques: État de la question», *Céramiques hellénistiques et romaines, Annales Littéraires de l'Université de Besançon, Centre de Recherches d'Histoire Ancienne*, 36, pp. 281-300.
- MAYET, F. (1984), *Les céramiques sigillées hispaniques. Contribution à l'histoire économique de la Péninsule Ibérique sous l'Empire Romain*, I.- Texte, II.- Planches, Publications du Centre Pierre Paris (ERA 522), 12, Collection de la Maison des Pays Ibériques (GIS 35), 21, Diffusion de Boccard, Paris.
- MEZQUÍRIZ IRUJO, M.A. (1954), «Un museo en Corella», *Revista Príncipe de Viana*, Año XV, n° LVI-LVII, pp. 343-344, Pamplona.
- MEZQUÍRIZ IRUJO, M.A. (1956a), «Sigillata Hispanica de Liédena», a TARACENA, B.; VÁZQUEZ DE PARGA, L. & MEZQUÍRIZ, M.A. (Eds.), *Excavaciones en Navarra, II (1947-1951)*, Diputación Foral de Navarra, Institución Príncipe de Viana, Consejo de Cultura, pp. 107-143, Pamplona (reimpresió de Revista Príncipe de Viana, n° LII-LIII, pp. 271-307, Pamplona, 1953).
- MEZQUÍRIZ IRUJO, M.A. (1956b), «Estudio de los materiales hallados en la «villa» romana de Liédena (Navarra)», a TARACENA, B.; VÁZQUEZ DE PARGA, L. & MEZQUÍRIZ, M.A. (Eds.), *Excavaciones en Navarra, II (1947-1951)*, Diputación Foral de Navarra, Institución Príncipe de Viana, Consejo de Cultura, pp. 145-170, Pamplona (reimpresió de Revista Príncipe de Viana, Año XV, n° LIV-LV, Pamplona, 1954).
- MEZQUÍRIZ IRUJO, M.A. (1956c), «Los mosaicos de la villa romana de Liédena (Navarra)», a TARACENA, B.; VÁZQUEZ DE PARGA, L. & MEZQUÍRIZ, M.A. (Eds.), *Excavaciones en Navarra, II (1947-1951)*, Diputación Foral de Navarra, Institución Príncipe de Viana, Consejo de Cultura, pp. 189-215, Pamplona.
- MEZQUÍRIZ IRUJO, M.A. (1985), «Terra Sigillata Ispanica», a *Atlante delle Forme Ceramiche*, vol. II, «Ceramica Fine Romana nell Bacino Mediterraneo (Tardo Ellenismo e Primo Impero)», pp. 97-166, Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma.
- MEZQUÍRIZ DE CATALÁN, M.A. (1958), *La excavación estratigráfica de Pompaelo I. Campaña de 1956*, Excavaciones en Navarra, VII, Diputación Foral de Navarra, Institución Príncipe de Viana, Consejo de Cultura, Pamplona.
- MEZQUÍRIZ DE CATALÁN, M.A. (1961), *Terra Sigillata Hispanica*, Tomo I, Texto; Tomo II, Índices y Láminas, Publicaciones de Arqueología Hispanica, I, Serie Primera, Monografías sobre

- cerámicas hispánicas, 1, The William L. Bryant Foundation, València.
- NAVASCUÉS Y DE PALACIO, J. DE (1959), «Descubrimiento de un Bodega romana en término de Funes (Navarra)», *Revista Príncipe de Viana*, núms. 76-77, pp. 227-229, Pamplona.
- PAZ PERALTA, J.A. (1991), *Cerámica de mesa romana de los siglos III al VI d.C. en la provincia de Zaragoza (Terra sigillata hispánica tardía, african red slip ware, sigillata gálica tardía y phoccean red slip ware)*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza.
- PALOL I SALELLAS, P. de & CORTES, J. (1974), *La villa romana de la Olmeda, Pedrosa de la Vega (Palencia), Excavaciones de 1969 y 1979*, Vol. I, Acta Arqueológica Hispana, 7, Ministerio de Educación y Ciencia, Dirección General del Patrimonio Artístico y Cultural, Madrid.
- PÉREZ GONZÁLEZ, C. (1989), *Cerámica romana de Herrera de Pisuerga (Palencia-España). La Terra Sigillata*, Universidad Internacional SEK, Santiago de Chile.
- PÉREZ GONZÁLEZ, C.; ARANA MONTES, M. & PÉREZ GONZÁLEZ, M.L. (1981), «Pisoraca: desde sus orígenes a los visigodos», *PITTM*, 45, Palencia.
- ROCA I ROUMENS, M. (1976), *Sigillata Hispánica producida en Andújar*, Publicación del Instituto de Estudios Gienenses, Jaén.
- ROCA I ROUMENS, M. (1980), «Sigillata importada y nuevas formas en Terra Sigillata Hispánica producidas en Andújar. Puntualizaciones cronológicas referidas a la actividad inicial del alfar», *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada*, 5, pp. 265-271, Granada.
- ROCA I ROUMENS, M. (1981), «Terra Sigillata Hispanica: una aproximación al estado de la cuestión», *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada*, 6, pp. 385-410, Granada.
- ROCA I ROUMENS, M. (1982), «Breve introducción al estudio de la sigillata», *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada*, 7, pp. 359-404, Granada.
- ROCA I ROUMENS, M. (1991), «Estado actual y perspectivas de la investigación de los centros productores de Terra Sigillata Hispanica: el ejemplo de los Villares de Andújar, Jaén», *Florentia Iliberritana*, 1, pp. 389-407, Granada.
- ROCA I ROUMENS, M. & SOTOMAYOR MURO, M. (1983), «Los alfares romanos de Los Villares de Andújar (Jaén). Campaña 1981», *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 15, pp. 273-281.
- ROMERO CARNICERO, M.V. (1985), *Numancia I. La Terra Sigillata*, Excavaciones Arqueológicas en España, 146, Madrid.
- SERRA I VILARÓ, J. (1924), *Estación ibérica, termas romanas y taller de «terra sigillata» en Solsona*, Memoria número 63 de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, Madrid.
- SERRA I VILARÓ, J. (1925), *Cerámica en Abella, primer taller de «terra sigillata» descubierto en España*, Memoria número 73 de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, Madrid.
- SERRA I VILARÓ, J. (1928), *Excavaciones en la Necrópolis Romano-cristiana de Tarragona*, Memoria número 93 de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, Madrid.
- SERRA I VILARÓ, J. (1935), *Excavaciones en la Necrópolis Romano-cristiana de Tarragona*, Memoria número 133 de la Junta Superior del Tesoro Artístico, Sección de Excavaciones, Madrid.
- SERRANO RAMOS, E. (1979), «Sigillata Hispánica de los hornos de Cartuja (Granada)», *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, XLV, pp. 33-75, Valladolid.
- SOTOMAYOR MURO, M. (1964-65), «Excavaciones en la Huerta de la Facultad de Teología de Granada», *Noticiario Arqueológico Hispánico*, VIII-IX, pp. 193-202.
- SOTOMAYOR MURO, M. (1970), «Siete hornos de cerámica romana en Granada, con producción de sigillata», *Congreso Nacional de Arqueología, XI (Mérida, 1968)*, pp. 713-728.
- SOTOMAYOR MURO, M. (1972), «Andújar, centro de producción y exportación de sigillata a Mauritania», *Noticiario Arqueológico Hispánico, Arqueología*, 1, pp. 263-289.
- SOTOMAYOR MURO, M. (1973), «Centro de producción de sigillata de Andújar», *Congreso Nacional de Arqueología, XII (Jaén, 1971)*, pp. 689-698.
- SOTOMAYOR MURO, M. (1978), *Marcas y estilos de la sigillata decorada de Andújar*, Publicación del Instituto de Estudios Gienenses, Jaén.
- TARACENA AGUIRRE, B. (1946), «El palacio romano de Clunia», *Archivo Español de Arqueología*, nº 62, pp. 26-69, Instituto Diego Velázquez, CSIC, Madrid.
- TARACENA AGUIRRE, B. (1956), «Excavaciones de la villa de Liédena», a TARACENA, B.; VÁZQUEZ DE PARGA, L. & MEZQUÍRIZ, M.A. (Eds.), *Excavaciones en Navarra, II (1947-1951)*, Diputación Foral de Navarra, Institución Príncipe de Viana, Consejo de Cultura, pp. 45-106, Pamplona (reimpresión de Revista Príncipe de Viana, Año X, nº XXXVII, pp. 353-382 i Año XI, nº XXXVIII-XXXIX, pp. 9-39, Pamplona, 1949-50).
- TARACENA AGUIRRE, B. & VÁZQUEZ DE PARGA, L. (1956), «La villa romana del Ramalete (término de Tudela)», a TARACENA, B.; VÁZQUEZ DE PARGA, L. & MEZQUÍRIZ, M.A. (Eds.), *Excavaciones en Navarra, II (1947-1951)*, Diputación Foral de Navarra, Institución Príncipe de Viana, Consejo de Cultura, pp. 3-40, Pamplona.
- TARRADELL, M. (1951), «Las excavaciones de Lixus (Marruecos)», *Ampurias*, XIII, pp. 186-190, Barcelona.
- TUSET I BERTRAN, F. (1991), *La Terra Sigillata de Clunia. Una propuesta metodológica para el estu-*

dio de las producciones altoimperiales, Vol. I Texto, Vol. II Ilustraciones, Tesis Doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona.

TUSET I BERTRAN, F. & BUXEDA I GARRIGÓS, J. (1995), «La cerámica Terra Sigillata Hispanica Avanzada (TSHA) de Clunia: segunda mitad del

S. II-S. III d.C.», *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, Vol. 35 (1), pp. 355-363, Porto.

VALCÁRCEL Y PÍO DE SABOYA, A. (1779), *Barros Saguntinos. Disertación sobre estos monumentos antiguos, con varias inscripciones inéditas de Sagunto*, València.